

Олександр Ільчук
*магістрант Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка*
(науковий керівник – доцент В. Дмитренко)
(м. Полтава, Україна)

ВИСВІТЛЕННЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Постановка проблеми. Михайло Драгоманов є ключовою постаттю вітчизняного політичного, наукового, літературного життя другої половини ХІХ століття. Вплив його ідей виявився набагато тривалішим аніж земне існування їх творця. Тож без всебічного їх аналізу неможливо зрозуміти усі перипетії суспільно-політичного та інтелектуального життя України не лише ХІХ, а й ХХ століть. Дослідженню біографії, політичних поглядів і наукової спадщини М. Драгоманова приділяли увагу чимало вчених. Посеред них виокремимо: В. Борисенка, А. Висоцького, Б. Кістяківського, І. Лисяка-Рудницького, О. Оглоблина, І. Романченко, П. Тучапського, П. Федченко, М. Шаповала. Втім, проаналізовано далеко не весь науковий доробок Михайла Петровича. Це й зрозуміло, адже Михайло Драгоманов мав широке коло дослідницьких інтересів. Воно стосувалося теоретичних проблем розвитку суспільства й культури, української та світової історії, питань етнографії, фольклористики, літературознавства тощо. Наукова спадщина мислителя налічує щонайменше 2000 праць значна частина яких до сьогодні не перевидана. Тож поява фундаментальної праці стане можливою лише після дослідження кожної конкретної складової наукової спадщини вченого. Зокрема, на сьогодні слабо вивчені погляди М. Драгоманова на розвиток української культури.

Виходячи з вищевикладеного **метою дослідження** є аналіз поглядів Михайла Драгоманова на розвиток української культури. Відповідно до неї, сформульовані наступні **завдання**: з'ясувати погляди науковця на культуру; проаналізувати основні напрямки дослідження української культури в працях вченого.

Виклад основного матеріалу. М. Драгоманов не залишив по собі теоретичної праці з послідовним викладом власної світоглядної позиції щодо розвитку культури. Проте, вона піддається реконструкції, якщо виходити з того, що маємо справу з професійним істориком, який жив у другий половині ХІХ століття. Фах і час визначили характер його наукової діяльності, стиль мислення, способи вирішення теоретико-методологічних і прикладних проблем. Отож, основу теоретичного розуміння культури слід розпочинати з аналізу історіософії вченого. Зауважимо, що її базові положення були сформульовані вже в магістерській дисертації «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит». Основним принципом його розуміння історичного процесу є

філософський раціоналізм – йому, вчений не зрадив упродовж усього свого життя.

В основі драгомановської концепції розвитку історії лежить ідея прогресу – невинного поступу людства в своєму розвитку. Загалом, вона не була новою для європейської філософської думки. Утім, під впливом позитивістської філософії Огюста Конта від історика почали вимагати не лише встановлення достовірних фактів, а й формулювання законів, які нібито ними керують. Історик, повинен був виконувати своєрідну «касандрівську» функцію не лише пояснюючи минуле, а й прогножуючи майбутній розвиток суспільства. Позитивістські гасла про невинний поступ, еволюцію суспільства народили своєрідну «релігію прогресу». Данину таким поглядам віддав і Драгоманов: «Однак оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялися» [5].

Для досягнення об'єктивності в історичному відображенні життя суспільства М. П. Драгоманов пропонував вивести закони суспільного розвитку, як це мало місце в природничих науках. Фактично М. П. Драгоманов став першим із українських науковців прихильником застосування соціологічних методів дослідження суспільних процесів. Ці пропозиції вченого перегукувалися не лише з ідеями позитивізму, а й з міркуваннями його гімназійного наставника О. І. Строніна, який займався розробкою соціологічних методів у науці й мав у цьому серйозні досягнення [6].

Спираючись на досягнення попередників і сучасників, Михайло Драгоманов ставив перед новою наукою два основні завдання. Перше полягало у виробленні історією таких же точних законів, що існували в інших науках, друге – у підвищенні їх практичної значущості. Для цього пропонувалося класифікувати історичні явища по видах і родах, замінивши стару географічно-хронологічну систему новою – логічною, що дозволяло виявити їх істотні ознаки й згрупувати за певними ознаками унаочнивши їх еволюцію.

Одним з перших серед українських учених М. П. Драгоманов почав застосовувати порівняльно-історичний метод дослідження спів ставляючи суспільства, що перебували на різних шаблях розвитку. Такий дослідницький метод дозволяв показати розвиток і прогрес. Спираючись на соціологічне вчення англійського історика і соціолога Г. Т. Бокля, вчений закликав сучасних йому дослідників базувати свої висновки не тільки на наукових працях з суспільствознавства, але й залучати висновки суміжних з ним наук.

Одночасно, вчений стверджував, що історичний процес є складним явищем заснованим на взаємодії різноманітних соціальних, економічних, політичних і культурних чинників. Отож, скептично ставився до спроб виокремити один із них як головний і визначальний для розвитку суспільства. Вчений писав: «Мушу по крайній мірі за себе сказати, що вважаю людський

організм за рік дуже складну і будучи єретиком проти всіх ортодоксій, в тім числі й соціалістичної (або ліпше німецької соціал-демократії), я ніяких громадських інтересів, ні культурних, ні політичних, ні економічних не ставлю наперед, а всі нарівні, всі в купі» [2, с. 322].

Прихильник ідеї суспільного поступу, змістом якої вважав збагачення духовної культури, соціальної справедливості й утвердження ідеї невід'ємних прав людини М. Драгоманов водночас відкидав поширену в тогочасній філософії ідею про існування історичних і неісторичних народів. Він вважав, що рушієм розвитку є не окремі «історичні» народи, а весь склад людства. Тож, кожен народ рухається шляхом поступу, щоправда з різною швидкістю.

Поєднання цих двох тез уможливило розуміння науковцем культури як своєїрідної «вітрини» прогресивного розвитку людської спільноти котра, з одного боку, засвідчувала невідмінність й спільність розвитку цілого людства, а з іншого, демонструвала унікальність шляху пройденого кожним окремим народом. У поняття «культура», Драгоманов, як і більшість інтелектуалів ХІХ століття, включали, передовсім, освіту, науку, літературу й мистецтво. Втім, важливим показником прогресу був також стан розвитку політичних прав і свобод у соціумі, що неминуче викликало зацікавленість політичною культурою.

Розвиток культури, як і суспільства мислився як поступальний рух по висхідній від примітивних форм до цивілізаційних висот. Драгоманов обстоював ідею неперервності європейської культури від античності до кінця ХІХ ст. Показував спільні тенденції розвитку пов'язуючи їх із системою суспільних відносин. У своїх студіях наголошував на аналогіях історичних процесів у минулому і в сучасному світі, вказуючи на їх відмінності лише у складності. «В історії народів новоєвропейських, – переконував історик, – дійсно, зміщуються і струмисьця цивілізації древніх народів, що продовжується, і течія розвитку нових народів, які, вступивши у контакт з класичними народами та зайнявши їх місце, самі стояли на ступені розвитку гомерівських греків і римлян епохи царів і, природно, повинні були довше проходити ті ступені розвитку, які пройшли перед тим греки і римляни» [2, с. 277].

Таку ж безперервність він вбачав і в розвитку українського народу та його культури. Відправною точкою історії українців уважав Київську Русь. Зокрема, в популярному нарисі «Про українських козаків, татар та турків», розрахованому на широкий читацький загал, Драгоманов констатує, що земля, де тепер живуть українці, «здавна звалася Русь, а потім Україна, або Мала Русь, бо Великою Руссю тепер зовуть Московщину» [3, с. 560]. Такі погляди перегукувалися з ідеями його вчителя й колеги Володимира Антоновича. Саме вони згодом утілилися в ґрунтовному дослідженні одного з його учнів Михайла Грушевського «Історія України-Руси».

Найкраще цей неперервний процес культурного поступу українців, на думку М. П. Драгоманова, відобразився в їхньому фольклорі. Саме дослідження усної народної творчості принесло наукове визнання Михайлу Петровичу та було одним із наукових пріоритетів ученого впродовж його життя. Він відзначав особливу роль народних дум, як унікального джерела до вивчення життя українського суспільства. Вважав, що, якби раніше історичні пісні та думи не були записані, то багато б людей так і не знали хто їхні батьки, чим вони займалися. Доходив висновку, що народна словесність є «найвиразнішим дзеркалом народної душі» і «головну вартість пісень чинять багатство та виразність психологічного аналізу» [7, с. 162].

Фольклорні збірники, видані М. Драгомановим, демонструють високий рівень осмислення емпіричного матеріалу з позицій досягнень тогочасної європейської науки. Причому, слід відзначити, що коли одні видання («Исторические песни малорусского народа», 1874 р., «Малорусские народные предания и рассказы», 1876 р.) акцентують увагу на самому матеріалі, його доборі й класифікації, то пізніші за часом виходу женеvські видання («Політичні пісні українського народу XVIII-XIX століть з увагами М. Драгоманова». 1883-1885 р.) підпорядковують фольклорний матеріал науковому аналізу з погляду історичної концепції автора.

Фольклорну прозу у виданих збірниках М. Драгоманов вважав за доцільне поділяти на три великі групи:

а) «матеріал народної науки, знань і понять, хоча б іноді й виражених у художній напівфантастичній формі»;

б) «народне мистецтво з метою суто естетичною», тобто казковий матеріал;

в) проміжна група – билини (історичні перекази й легенди, ближчі до мистецтва слова) і перекази про місцевості, які однаково поєднують у собі особливості першої та другої груп. У групах матеріал поділено за темами й персонажами, тобто за об'єктами зображення.

Зміст виданих збірок засвідчує, що М. Драгоманов володів величезним запасом польових матеріалів від збирачів з різних регіонів України. Втім, він не обмежився пошуком у фольклорі порівняльних аналогій та історичних прототипів. Як укладач, М. Драгоманов розумів діалектичність порівняльного та історичного методів. Власні погляди щодо цього він висловлює так: «...тепер панує порівняльна теорія, що вишукує в народі спадковість ідей і представлень. Але певно недалеко той час, коли, наситившись зближеннями та шуканиною схожості, адепти порівняльного метода звернуться до пунктів різниць і, досить переконавши себе в спільності декотрих людських рис, (інші в цім не сумніваються), здержать свої головоломні екскурсії по лицю земної кулі...» [2].

На думку вченого, порівняльний метод передбачає пошук не лише типологічних рис народної прози різних народів, а й їх національної своєрідності, виявлення різних способів зіставлення. У багатьох працях про фольклор учений апелював до першовитоків, намагався простежити, як той чи інший образ «приживався» на українському ґрунті відповідно до національної психології чи історичних обставин. Його наукові спостереження шляху міграції фольклорних історичних та міфологічних мотивів дуже цінні для розуміння історичних закономірностей еволюції фольклорних жанрів та шляхів і причин засвоєння національним фольклором чужорідних елементів.

Ще одним напрямком досліджень української культури стали літературознавчі праці М. П. Драгоманова. Зокрема, велику увагу він приділяв давній українській літературі. Ця тема ґрунтовно розроблена ним у статті «Малороссия в ее словесности». Приводом до її появи стала праця російського медієвіста І. Прижова «Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век». До речі, ця книга й до сьогодні вважається одним з найкращих медієвістичних досліджень XIX ст.

М. Драгоманов розглядає питання про впливи української культури на російський культурний простір. Для нього «Малоросія – країна, що має оригінальні особливості і в той же час загальні для всього російського світу [...] риси історії та побуту, за відсутності яких історія і навіть теперішнє становище всієї Русі було б далеко не таке, як зараз» [4, с. 467]. Вчений позитивно оцінює польські культурні впливи, яких зазнавала українська література, зауважуючи, що саме вони ріднили її, а пізніше і російську культуру з кращими європейськими новаціями та усім світом європейської культури. Це твердження, по суті, закликає розглядати давнє українське письменство не лише як вузько східнослов'янське, а як європейське явище.

М. Драгоманов порушує проблему приналежності творів руської літератури, яка, й досі є дражливою й набуває відверто політичного забарвлення. Вчений аналізує «Повість врем'яних літ», «Слово про Ігорів похід», «Повчання Володимира Мономаха дітям» та низку інших творів і приходять до висновку, що вони є результатом творчості того народу, який нині іменується «малоросійським», і відображають його характер, це «цікаві прояви розумових сил народу, які навряд чи на віки засуджені на мовчання» [4, с. 552]. На користь саме українського походження пам'ятки говорить, на думку М. Драгоманова, той факт, що «Слово...», власне, не здійснило зовсім ніякого впливу на наступний літературний розвиток півночі Русі (якщо не враховувати наслідувальної «Задонщина») і не має з ним ніякого зв'язку» [4, с. 553].

Автор «Малороссии в ее словесности» висловлює думку про те, що руське літописання, представлене Київським і Волинським літописами, є початком тривалої історіографічної традиції, що функціонувала в українській культурі до

XVIII ст., і модифікувалася в козацьке літописання та «Синописис». Він вважає, що саме давнє українське літописання чи не найкраще представляє високий рівень руської літератури, яку творили «не ченці, що віддалилися зовсім від життя, «як дяк, що посивів в приказі», а близькі учасники описаних подій» [7, с. 154].

Як зазначалося вище одним із важливих елементів культури й мірилом прогресу був стан розвитку освіти й політичної культури. М. П. Драгоманов, чи не перший із українських істориків, звернув увагу на можливість використання політико-правових документів козацької доби не лише як джерела реконструкції фактів і подій, а як на документи котрі відображають політичну культуру того часу.

Наприклад, аналізуючи Березневі статті 1654 року він підкреслював, що ті не лише містять умови союзу козацької України й Московії, а й відображають уявлення козацької старшини про суспільний устрій. Зокрема, артикулюють ідеали виборності органів управління та взаємних зобов'язання сторін у договорі. Відзначаючи недосконалість статей, вчений разом з тим наголошував на їх близькості до англійської Хартії вольності 1215 року, з якої і почалось удосконалення державної системи Англії, що вивело її в одну з найпередовіших держав Європи. Березневі статті, на думку М. Драгоманова, передбачали для України той шлях розвитку котрим йшли європейські держави, та кардинально відрізнялись від московських порядків [7, с. 46].

Під аналогічним кутом зору вчений аналізував і «Конституцію» Пилипа Орлика та знаменитий трактат «Історія русів». Останній твір розглядався ним як визначна пам'ятка політичної думки побудована на ідеалах свободи [1, с. 26-29]. Аналізуючи організацію Запорізької Січі дослідник робить висновок про спорідненість такої організації суспільства з європейською традицією вбачає в ній праобраз вільних громад. Проте, закликає не розглядати козацтво як соціально однорідну спільноту. Коліївщину розцінює скептично., відзначає релігійну обмеженість повсталих, стверджує, що ті не сформулювали жодних ідей, а повстання більше нагадує руйнівні рухи на зразок бунтів Степана Разіна та Омеляна Пугачова, ніж європейські революції, котрі призвели до встановлення конституційних порядків [5].

Підсумовуючи вищевикладене, зробимо наступні **висновки**:

- по-перше, вчений вважав, що розвиток суспільства йде шляхом прогресивного поступу основним мірилом якого є збагачення культури й утвердження прав людини. Припускав, що такий поступ є складним явищем заснованим на взаємодії соціальних, економічних, політичних і культурних чинників. Отож, скептично ставився до спроб виокремити один із них як визначальний для розвитку суспільства. Заперечував думку про існування історичних і неісторичних народів. Уважав, що рушієм прогресу є не окремі

«історичні» народи, а кожен народ отожд його культура є з одного боку унікальною, а з іншого ілюструє загальнолюдський поступальний розвиток;

- по-друге, відстоював позицію про безперервність суспільного й культурного розвитку українського народу. Відправною точкою історії українців уважав Київську Русь. Від неї виводив і початки української культури. Наголошував на тісних зв'язках української та європейської культур. Уважав українців ретрансляторами європейських культурних впливів для решти народів Російської імперії;

- по-третє, Драгоманов вважав, що безперервність культурного розвитку українців найповніше відбилася в його фольклорі та літературі. Тож саме їх уважав найкращими репрезентантами народної культури, які потребують пильної уваги науковців. Доклав багато зусиль як до зібрання усної народної творчості так і до її теоретичного осмислення. Вказував на існування паралелей в фольклорних сюжетах не лише поміж слов'янських, а й усіх інших європейських народів;

- по-четверте, М. П. Драгоманов, чи не перший із українських істориків, звернув увагу на можливість використання політико-правових документів не лише як джерела реконструкції фактів і подій, а як на документи котрі відображають культуру певного періоду й є його невід'ємною частиною.

Список використаних джерел

1. Драгоманов М. Про «Історію Русів». *Наука і суспільство*. 1995. № 11-12. С. 26-29.
2. Драгоманов М.П. Переднє слово [до «Громади» 1878 р.]. *Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)* / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 276-326.
3. Драгоманов М. П. Пропаший час. *Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)* / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 559-574.
4. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. *Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)* / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 461-558.
5. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик. І. *Лисяк-Рудницький. Історичні есе*. В 2 т. Том І. Київ: Основи, 1994. 554 с.
6. «Моя порада проста: не читай дурниць». *Країна*. 2011. №88. URL: http://gazeta.ua/ru/articles/history-journal/_moja-porada-prosta-ne-chitaj-durnic-mihajlo-dragomanov-/399630.
7. Штрихи до наукового портрету М. Драгоманова: Зб. наук. праць / відп. ред. Р. С. Міщук. Київ: Наукова думка, 1991. 246 с.